

A MARXISTA FILOZÓFIA „MEGISMERHETŐSÉGI” ELVÉNEK ÉRTELMEZÉSÉRŐL

FÖLDESI TAMÁS

Azokra a problémákra szeretnék itt kitérni, amelyeket „A ‚megismerhetőség’ modern problémái” (Kossuth, 1971) című könyvemmel kapcsolatban megjelent bírálatok érintettek. Elöljáróban hadd szóljak néhány szót ennek a „műfajnak”, vagyis egy munka értékelésére adott reflexiónak a létjogosultságáról. Ez a forma ugyanis meglehetősen szokatlan, legalábbis filozófiai irodalmunkban. A gyakorlat az, hogy ha kiadnak nálunk egy filozófiai témájú művet, akkor előbb vagy utóbb — de korántsem mindig — megjelenik egy (ritkábban több) értékelés, s ezzel az ügy — bocsánat a kifejezésért — „a lovagiasság szabályai szerint” be is van fejezve. Abban az olvasóban azonban, aki nemcsak a könyvet tanulmányozta át, hanem a bírálatokat is, óhatatlanul hiányérzet támad, kíváncsi arra, mi is lehet az értékelésben felvetett vitakérdésekben a szerző álláspontja, aki munkájából kitűnően nem kevés időt szentelhetett a téma tanulmányozásának. Kíváncsiságát — pontosítsunk: jogos igényét — azonban az olvasó aligha elégítheti ki, mert a szerzők „illendőségből” vagy egyszerűen a kialakult gyakorlathoz alkalmazkodva — legalábbis direkt formában — nem szoktak reflektálni a bírálatokra. (A gondolatjelek közé tett megszorítással arra szeretnék utalni, hogy egyes esetekben, ha a szerző ugyanazon a témán munkálkodik tovább, lehetősége van arra, hogy egy újabb műben visszatérjen a vitatott kérdésekre.)

Úgy gondolom, hogy ezen a szokáson változtatni kellene, helyes lenne, ha a szerzők gyakrabban válaszolnának közvetlenül a bírálatokban jelentkező vitakérdésekre. S ennek szükségességét nemcsak az olvasók igényének kielégítésével indokolnám (ahol olvasón természetesen magukat a filozófusokat is értem), hanem a *filozófiai művek* jellegével is. S ez utóbbit azt értem, hogy a filozófiai munkák értékelésénél — a világnézeti tartalom, a problémaérzékenység, a problémák újszerű felvetése mellett — a felállított hipotézisekre adott válaszok igazságtartalma szerepel elsődleges mérceként. Ennek következtében egy filozófiai könyv bírálata lényegesen eltér pl. egy verses kötet műbírálatától, mégpedig abban, hogy a filozófiai értékelés egy kicsit mindig polémia is a munkában megjelenő tételekkel és ennyiben műfajában sokkal közelebb áll magához a műhöz, amely mint minden igazi filozófiai alkotás, szintén lényegében — direkt vagy indirekt módon — polemikus, ezzel szemben a műbírálat az esetek zömében egészen más műfaj, mint a költészet (noha ott sincs kizárva a művészi igazságtartalom elemzése sem, de ez általában nem verses formában történik).

S ha mindehhez hozzávesszük, hogy filozófiai életünk sajnálatosan szegény *írásban lezajló vitákban*, akkor talán még jobban alátámasztottnak látszik az igény, hogy a szerzők sűrűbben válaszoljanak a műveiket ért bírálatokra.

Az írásos vitáknak ugyanis az a nagy előnyük, hogy noha kevésbé rugalmasak, mint a szóbeliek — s épp ezért nem is pótolhatják azokat —, de publikus jellegüknel fogva sokkal szélesebb rétegek számára hozzáférhetőek s így társadalmi hatásuk is nagyobb. Természetesen nem lenne helyes mindezek alapján felállítani egy olyan követelményt, amely a szerzőknek előírná a reflexiót: ez *joga* az alkotóknak, amellyel nem kötelesek élni, de kívánatos lenne, hogy az eddigieknél gyakrabban éljenek vele.

Munkámmal kapcsolatban három cikk jelent meg, amelyeknek egyes gondolatairól szeretném véleményemet kifejezni. Előrebocsátanám, hogy jellegükben lényegesen eltérnek egymástól. Az első, Hársing Lászlóé¹ „szabályos” könyvkritika, a második, Gondi József² polémia, míg a harmadik, Ruzsa Imréé³ kísérlet arra, hogy a mű egyik meg nem oldott problémaként feltüntetett kérdését pozitív formában megválaszolja. Eltérő jellegük ellenére azonban van egy igen lényeges közös vonásuk: a tárgyilagos megközelítésből, a higgadt hangnemből egyértelműen kiderül, hogy írójuk szándéka az itt jelentkező problémák megoldásának elősegítése, s ha polemizálnak is, nem a szerző személyével, hanem nézeteivel vitatkoznak.

Egy könyvvel kapcsolatban azonban nemcsak írásban hangzanak el vélemények, hanem szóban is, ezért célszerűnek látszik, hogy a témakörhöz visszakanyarodva ne csak azokra a kérdésekre térjek ki, amelyek a publikált értékelésekben szerepeltek, hanem a *szóbeli vitákban felvetett jelentősebb problémákra is*. Annál is inkább, mivel ezek szervesen kapcsolódnak azokhoz a kritikai észrevételekhez, amelyek az írásbeli bírálatokban jelentkeztek. Igaz, ezekkel kapcsolatban felvethető, hogy az olvasó nem ellenőrizheti, ki és hol állított ilyeneket. Úgy gondolom azonban, hogy itt nem az a lényeg, hogy hol hangzanak el az adott nézetek, hanem az, hogy ezek reális, a témakör lényegét érintő problémák, és ezért indokolt velük foglalkozni.

1. A VILÁG₂ TERMINUSSAL KAPCSOLATBAN JELENTKEZŐ PROBLÉMÁK

Az írásban megjelent bírálatok és a szóbeli viták megegyeztek abban, hogy munkámnak egyik legvitathatóbb része az a javaslat, hogy a megismerhetőség elvénél célszerűnek látszik a „világ”₁ és a „világ”₂ terminusok bevezetése és ezzel összefüggésben a törvény olyan „átfogalmazása”, amely a megismerhetőséget csak a „világ”₂ sajátosságának tartja.⁴

¹ Hársing László: A világ megismerhetőségéről; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1972/2, 297—301.

² Gondi József: Megjegyzések a világ megismerhetőségének egyfajta értelmezéséről; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1972/5—6, 818—822.

³ Ruzsa Imre: Logika és ismeretelmélet; „TIT Filozófiai Közlemények”, 1973/1.

⁴ A világ₁ és a világ₂ terminusok jelentése a következő: a világ₁-en maga az Univerzum, a térben és időben végtelen világ értendő, míg a világ₂ „a világnak azt a horizontálisan és vertikálisan egyre mélyülő és szélesülő szféráját tartalmazza, amelyhez az ember, amíg egyáltalán létezik, el fog jutni plusz a végtelenből annyi, amennyi belőle megismerhető”. (Földesi Tamás: „A megismerhetőség modern problémái”, Kossuth Könyvkiadó 1971, 198—199.) Az utóbbi mondat arra utal, hogy van a végtelennek is számos olyan mozzanata, amely megismerhető (lásd pl. a végtelen számosságú halmazokat a matematikában). — A terminusok bevezetését az indokolja, hogy sokak, így a könyv szerzője szerint is logikai ellentmondás áll fenn a marxista filozófia két tétele: a világ

Milyen problémák vetődtek fel a terminusok alkalmazásával kapcsolatban? Lényegében a következők:

a) A dialektikus materializmus törvényeit a marxista filozófusok zöme a klasszikusok alapján a végtelen világra, az univerzumra, mint olyanra vonatkoztatja. Vajon indokolt-e, hogy a megismerhetőség esetében szakítsunk ezzel a gyakorlattal, és nem eredményezi-e ez azt, hogy más törvényekkel szemben is felvetődhet egyetemességük megkérdőjelezése?

b) Az az elképzelés, amely szerint csak a világ₂ ismerhető meg, akarva, nem akarva engedmény az agnoszticizmusnak.

c) A világ₂ terminus Hegelnek az ún. „rossz végtelen”-re vonatkozó fogalmára épül. Hegel azonban mást értett a „rossz végtelen”-en mint a könyv szerzője, ezért ezt a kategóriáját nem lehet a világ₂ megalapozásául felhasználni.

d) A világ₂ terminus jelentése nem kellően tisztázott, tudományelméleti kifejezéssel „vague”, homályos.

e) A világ₂ terminus gyümölcsöző terminus ugyan, de nem a könyvben szerepeltetett formában, ezért célszerű azt más interpretációval ellátni.

Mint látható, a világ₁ és világ₂ terminusok alkalmazásával kapcsolatos problémák igen sokrétűek, és a kérdések mögött meghúzódó értékelések is eltérnek egymástól. Ez azonban természetes következménye annak, hogy a problémák több oldalról érkeztek.

Mielőtt kifejténém a problémákkal kapcsolatos konkrét álláspontomat, engedtessek meg, hogy egy általános elvi megjegyzést tegyek. Jómagam is úgy vélem, hogy az eddigi egységes „világ” terminus indexelt formákkal történő „gazdagítása” és a megismerhetőség elvének a világ₂-vel való összekapcsolása *semmiképpen sem tekinthető* az itt jelentkező problematika egyetlen, teljesen *megnyugtató megoldásának*. Ha tehát az alábbiakban érvelni próbálok e megoldási kísérlet mellett, akkor ezt semmiképpen sem azért teszem, mintha ezt találnám az egyetlen lehetséges megoldásnak, hanem sokkal inkább azért, hogy az így keletkező eszmecsere utat nyisson egy árnyaltabb, jobban megalapozottt és elfogadhatóbb megoldásnak.

Ami mármost a felsorolt kérdések elemzését illeti, sorrendjüket módosítanám. Az első felsorolásnál ugyanis a világnézetileg legjelentősebb kérdésekből indultam ki, s így haladtam a világnézeti problémáktól a terminológiaiak felé. A kifejtésnél azonban fordított utat kell követni. Először tisztázni kell, hogy mi a vitatott terminus pontos jelentése, illetve a vele összefüggő, és alapként szolgáló „rossz végtelen” fogalmának a tartalma, és azután lesz érdemes kitérni arra, hogy az adott terminus alkalmazása okoz-e valóban alapvető világnézeti problémákat, sőt károkat, vagy ellenkezőleg előre visszé bennünket pozitív irányban.

(a) Vizsgáljuk meg tehát első kérdésként az indexelt terminusok bevezetésének elvi alapjául szolgáló *hegeli „rossz végtelen”* fogalmának tartalmát.

végtelensége és megismerhetősége között. A végtelenségnek ugyanis — e feltételezés szerint — van olyan mozzanata, amely tér- és időbeli korlátok miatt nem ismerhető meg. Ezt a nehézséget meg lehet oldani úgy, hogy csak a két tétel egyikét valljuk magunkénak, vagy a világ végtelenségét vagy a megismerhetőségét. Könyvemben a világ₂ terminus bevezetésével arra teszek kísérletet, hogy mindkét tételt megőrizsem a marxizmus számára, ennek „ára” azonban az, hogy a megismerhetőséget csak egy redukált világra, a világ₂-re tételezem.

A könyv szóbeli vitáin több ízben felmerült az a nézet, hogy a hegeli „rossz végtelen” — ha helyesen interpretáljuk — nem ad okot arra, hogy belőle a végtelen bárminemű megismerhetetlenségére következtethessünk.

Úgy gondolom, hogy noha ennek az észrevételnek van „racionális magja”, konklúziójával mégsem lehet egyetérteni. E feltételezésnek igaza van abban, hogy a hegeli „rossz végtelen” *összetett kategória*, több jelentésű terminus, és ezért valóban leegyszerűsítés azt állítani, hogy a „rossz végtelen” egyenlő azzal, ami a dolog lényegénél fogva nem ismerhető meg a maga konkrét-ságában. Nemcsak azért, mert Hegel „A logika tudománya.” című műve első kötetében, ahol részletesen foglalkozik a „rossz végtelen” fogalmával, explicit formában egyáltalában nem vizsgálja azt a kérdést, hogy melyek a „rossz végtelen” ismereteleméleti, közelebbről a megismerhetőségét illető konzekvenciái, hanem azért is, mert a terminusnak Hegel olyan jelentést is ad, amelyből éppenséggel a „rossz végtelen” megismerhetőségére lehet következtetni.

Lássuk tehát, milyen értelmet tulajdonít Hegel ennek a terminusnak? Hegel szerint a végtelen fogalmánál különbséget kell tenni az értelem és az ész között: az értelem a köztudatban élő előítéleteknek megfelelően a felszínen elválasztja és abszolút ellentétként tünteti fel a végest és a végtelent, holott a valóságban a kettő már ezen a szinten sem választható el. „... a fő dolog az, hogy megkülönböztessük a végtelenség igaz fogalmát a rossz végtelenségtől, az ész végtelenségét az értelem végtelenségétől, de az utóbbi *végesített* végtelen, és azt látjuk majd, hogy épp amikor a végtelent tisztán és távol akarjuk tartani a végestől, csak *végesítjük*”.⁵

Miért hívja Hegel a „rossz végtelent” „végesített” végtelennek? Azért, mert ez a típusú végtelen „csak *határa* a végesnek, és ezzel csupán meghatározott *végtelen*, amely maga is *véges*”.⁶ Ezt a határt meg kell szüntetni, „ezzel újra az üres, a semmi keletkezik, amelyben éppígy megtaláljuk ama meghatározottságot, egy új határt — s *így tovább a végtelenségig*”.⁷

Mi a rossz ebben a típusú végtelenben? Elsősorban az, hogy „A végtelenségig megnő a progresszus ... csak az ismétlődő egyformaság, ennek a végesnek és végtelennek egyazon unalmas váltakozása.”⁸

Vajon lehet-e, vagy pontosabban helyes-e mindezek alapján azt állítani, hogy a hegeli „rossz végtelen” lényege a megismerhetőség szempontjából az, hogy megragadhatatlan. Úgy gondolom, hogy egy ilyen értelmezés feltétlenül leegyszerűsített lenne, mivel a hegeli gondolat ebből a szempontból *összetett* tartalmú. Hegel ugyanis világosan aláhúzza, hogy a „rossz végtelen”-ben az ellentétek, a véges és a végtelen egysége nyilvánul meg. Másai egymásnak, és ez azt is jelenti, hogy a végtelen mint a véges határa *elérhető*, meghozzá nem is egyszer, hanem ismétlődően, unalmasan, ahányszor reprodukálódik. Ugyanakkor Hegel *mást is mond* a rossz végtelenről, ennek az ellenkezőjét is, amennyiben kiemeli, hogy a „rossz végtelen ... elérhetetlen. Ez az elérhetetlenség azonban nem fensége, hanem hiánya, amelynek végső alapja abban van, hogy a *végest* mint olyant *léttel bíróként* rögzíti meg.”⁹

⁵ Hegel: „A logika tudománya”, I, Akadémiai Kiadó 1957, 111.

⁶ Uo. 113.

⁷ Uo. 115. (Saját kiemelésem — *F. T.*)

⁸ Uo. 116.

⁹ Uo. 122.

Jellegzetes geometriai példát is felhoz Hegel a végtelen ez oldalának jellemzésére. „A végtelenbe menő progresszus képe az *egyenes vonal*, amelynek két határán csak a végtelen van s mindig csak ott van, ahol a vonal — s ez létezés — nincsen, a vonal pedig kimegy e nemlétezéshez, azaz a meghatározatlanba.”¹⁰

Ebből az idézetből úgy tűnik, hogy Hegel elismeri ugyan, hogy a végtelen elérhetetlen mozzanatot tartalmaz, de mivel ez a szféra nála a nemlét „birodalma”, felvetődhet — a marxizmus szempontjából releváns létezőre vonatkoztatva a dolgot —, hogy azt már tagadja, hogy a lét megragadhatatlan elemeket tartalmazna. Aki azonban tisztában van a hegeli nyelvezettel, az tudja, hogy Hegelnél a semmi, a nemlét is a lét egy sajátos formája (az adott példában az ismeret számára való nemléte). Ezért gondolatát úgy kell értelmeznünk, hogy az elérhetetlenség a való világ végtelenségének egyik reális vonása.

Ez azonban azt jelenti, hogy a hegeli „rossz végtelen” magában foglalja, tartalmazza az *elérhetetlenség mozzanatát* is, ami akadályt jelent a megismerhetőség számára. Mindebből úgy tűnik, nem látszik megalapozottnak az a feltevés, amely megkérdőjelezte, hogy jogos-e a hegeli rossz végtelent úgy értelmezni, mint amely elérhetetlen mozzanatot is tartalmazna.

Ahhoz azonban, hogy a problémát — viszonylag — megnyugtatóan tisztázzuk, még egy kérdést kell röviden szemügyre vennünk. Nevezetesen azt, hogy Hegel a rossz végtelenről azt tanította, hogy az meghaladható az igazi végtelennel, amely nem vész el a semmibe, hanem *valódi létezés*. Ezt a végtelent Hegel ugyancsak egy geometriai képzetet használva körhöz hasonlítja. „A magába visszahajló, igazi végtelenség képe a *kör*, a magát elért vonal, amely zárt és egészen jelenvaló, nincs *se kezdőpontja, se vége*.”¹¹

A kérdés, ami itt felmerül, az, hogy vajon Hegelnek az igazi végtelenről szóló gondolatai nem hatálytalanítják-e a rossz végtelenről szólókat. Úgy gondolom, hogy a válasznál két dolgot kell megkülönböztetni. Az egyik az, hogy Hegelnek ezt a tanítását is figyelembe kell venni a megismerhetőség, közelebbről a végtelen megismerhetőségének értékelésénél. A másik pedig az, hogy Hegelnél egy magasabbrendű fokozat sohasem jelenti az alacsonyabb teljes tagadását, hanem megszüntetve-megtartását: ez viszont azt jelenti, hogy az alacsonyabb szinten megállapítottak nem veszítik hatályukat.

Ha most mindezek alapján mérleget vonunk, akkor megállapítható, hogy Hegelnek a rossz végtelenről szóló tanítása a megismerhetőség szempontjából *ellentmondásos válaszokat tartalmaz*, igenlőt és tagadót egyaránt, sőt ha az igazi végtelent is figyelembe vesszük, akkor kifejezetten a megismerhetőség igenlése felé billen a mérleg. Csakhogy én könyvemben nem azt tűztem ki célomul hogy filozófiatörténetileg értékeljem Hegel álláspontját. Csupán azt akartam tisztázni, hogy van-e a hegeli végtelenről szóló tanításban olyan elem, amely — amennyiben igaz lenne — problémát okozhatna a világ megismerhetőségének tétele szempontjából. Ti. ha a marxizmusnak e tekintetben az lenne a tétele, hogy a *végtelen világ megismerhető és megismerhetetlen is*, akkor az a hegeli végtelen-koncepcióval teljes összhangban állna; de a marxizmus (Engels gondolatának kivételével a végtelen megismerhetőségéről és megismerhetetlenségéről) a tétel első felét domborítja ki és állítja pozitív for-

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

mában, s ugyanakkor igényt tart arra, hogy idevágó tanítása belsőleg koherens legyen. Ezért érthető, ha e cél érdekében az itt jelentkező problematikus elemre fordítottam a figyelmet. S mivel a hegeli „rossz végtelen” tartalmazza ezt az elemet, nem tekinthető jogosulatlannak a rá való hivatkozás. Örülök azonban annak, hogy ha már a könyvemben nem tehettem meg, legalább itt utalhatok arra, hogy a hegeli végtelenről szóló tanítás valóban lényegesen gazdagabb ennél a mozzanatlánál.

(b) Térjünk rá ezek után a második problémakörre: a *világ₂ terminus jelentésére*. Igaza van-e azoknak, akik a szóbeli és írásbeli vitában számon kérték, hogy ez a fogalom nem kellően tisztázott, nem elég egyértelműen interpretált? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, először tisztáznunk kell, milyen funkció betöltésére jött létre ez a terminus? A válasz látszólag egyszerű. Ha a hegeli gondolatsor alapján elismerjük, hogy a végtelen világnak van olyan mozzanata, amely elérhetetlen az ember számára (a rossz végtelen egyik oldala), és nem akarunk a régi értelemben vett metafizikai vétségbe esni, vagyis olyasmit tételezni, ami eleve bizonyíthatatlan, sőt aminek az ellenkezőjére lehet joggal következtetni — akkor olyan megoldást kell keresnünk, amelynél összhangban áll egymással az, amit állítunk, azzal, amiről állítjuk az adott predikátumot.

E feladat egyik lehetséges megoldása, hogy olyan szféráról állítjuk a megismerhetőséget, amelyből hiányzik a rossz végtelen megismerhetőségét gátló mozzanata. Ezt a szférát jelölné a *világ₂ terminus*, amelynek meghatározása azonban korántsem nehézségektől mentes. Ha ugyanis az adott szükségletből kiindulva próbáljuk definiálni ezt a fogalmat, hogy a *világ₂* nem más, mint a „világ mínusz a végtelen nem megismerhető része”, akkor ez értelmezhető úgy is, hogy ami marad, az a világ megismerhető része, következésképpen, ha ez utóbbira alkalmazzuk a megismerhetőségi tételt, akkor egy olyan tautologikus kijelentést nyerünk, amely szerint a *világ*ből az ismerhető meg, ami megismerhető.

Hársing László könyvemről adott bírálatában el is marasztal ebben a „vétekben”. Ahhoz, hogy tisztázzuk, jogosak-e kritikai észrevételei, szükségesen látszik, hogy idézzük bírálatának idevágó részét.

„Első pillanatra igen perspektivikus fogalmi újításnak tűnik a ‚világ₁’, mint extenzíve végtelen univerzum és a ‚világ₂’ mint redukált változatának megkülönböztetése. Csalódást okoz azonban az a magyarázat, amelyet a szerző az utóbbi terminus bevezetéséhez fűz: ‚a ‚világ₂’ terminus alkalmazása a ‚megismerhetőség’ törvényénél azzal az előnnyel járna, hogy így a ‚megismerhetőség’ törvénye csak arra a szférára korlátozódna, amely valóban megismerhető, s ezzel egyben ki is küszöbölődne az a logikai ellentmondás, amely a ‚megismerhetőség’ tétele és a világ időbeli (és térbeli) végtelenségének törvénye között feszülne, amennyiben ragaszkodnánk ahhoz, hogy a ‚megismerhetőség, tételenél a világ₁ terminust alkalmazzuk.” (199. o.)

„Ha ez így van, akkor azonban a ‚megismerhetőség’ gordiuszi csomóját Nagy Sándor módjára oldjuk meg és a világot két részre vágjuk azon az alapon, hogy egyik rész eleve olyan, amelyről információkat nem szerezhethünk, (a világ₁-nek a világ₂-n kívüli szegmentuma), a másik pedig legalábbis elvileg megismerhető (világ₂). Ezzel a vágással azonban úgy oldjuk meg a problémát, hogy tulajdonképpen megszüntetjük problémajellegét is. Ezen azt értjük, hogy a ‚megismerhetőség’ predikátumot egyaránt belefoglaljuk a világ₂ és az ember fogalmába. Ezáltal a ‚a világ₂ megismerhető az ember számára’ ki-

*jelentés analitikussá lesz, és megválaszolásához semmi más eszközre nincs szükségünk, csak a fogalmak elemzésére.*¹²

Amint az idézetből kitűnik, Hársing László úgy véli, hogy a könyvemben a világ₂ terminusnak azt az interpretációt adom, hogy ez a világnak az a szegmentuma (része), amely „valóban megismerhető”, ezzel azonban egy semmitmondó, analitikus kijelentés áll elő: „a világ₂ (azaz a világ megismerhető része) megismerhető”. Típusára nézve ez a kijelentés lényegében nem különbözik „A minden aggregény nőtlen” ítélettől, amely az analitikus kijelentésekről folytatott vitában „mintapéldaként” funkcionált.¹³

Úgy gondolom, hogy Hársing László következtetésével egyet lehet érteni, amennyiben a világ₂ terminus ilyen értelmezése mellett valóban analitikus kijelentés jönne létre, amely természetesen nem adna semmiféle megoldást a megismerhetőség problémájára, s így nem is lenne tekinthető az itt jelentkező logikai ellentmondás valódi megoldásának.

A valóságban azonban — a könyv tanúsága szerint — a „világ₂” meghatározásánál én kísérletet teszek e hiba elkerülésére, bár — ahogy a szóbeli viták rámutattak — a „továblblépés” (ha alkalmas is az analicitás veszélyének elkerülésére) újabb problémákat hoz magával. A világ₂ terminust munkámban úgy értelmezem, hogy ez az a szféra, amelyhez az emberiség létezése során *eljut*, vagy másként kifejezve, amelyről *információt szerez*, ill, amelyről általában *problémákat alkot*. Az a tény azonban, hogy az ember tudomást szerez egy meghatározott területről, döntően a jelenség szférájához való eljutást jelenti, és egyáltalában nem azt, hogy eljutott volna a lényegek különböző szintjeinek megismeréséig.

Érzékeltessük a kettő különbségét egy filozófiatörténeti példával. Filozófiai berkekben közismert, hogy Kant, „az agnoszticizmus klasszikusa”, úgy értelmezte a „Ding an sich”, a „magábanvaló” birodalmát, mint amelynek létéről kétségtelenül megbizonyosodhatunk, tehát van róla információnk, ugyanakkor azonban ez a terület elvi okokból sohasem ismerhető meg. Ebből világosan kiderül, hogy az első tény feltételezése még nem vonja szükség-szerűen maga után a másodikat.

Hadd igazoljam egy könyvemből vett idézettel, hogy nem utólag, Hársing érveinek hatására próbálom korrigálni a világ₂ értelmezését, hanem az már munkámban is ebben az interpretációban megtalálható. Ez az idézet a „világ₂”-ről adott definícióm, s ez azért „perdöntő”, mert nyilvánvaló, hogy az, hogy valaki hogyan interpretál egy terminust, elsősorban az általa adott definícióból derül ki. Az idézet így hangzik: a világ₂ „... a világnak azt a horizontálisan és vertikálisan egyre mélyülő szféráját tartalmazza, amelyhez az ember, amíg egyáltalán létezik *el fog jutni*, plusz a végtelenből annyi, amennyi belőle megismerhető”.¹⁴ Az idézetből világosan kiderül, hogy a „világ₂” szférájánál csak az „*eljutás*”, azaz információszerzés a kritérium és nem a megismerhetőség. (Legfeljebb az lehet megtévesztő, hogy a mondat végén a végtelennel — de csakis azzal! — kapcsolatban valóban szerepel a megismerhető predikátum, az előző résznél azonban nem.)

Ebből azonban az következik, hogy a világ₂ terminus önmagában még nem

¹² Hársing László, i. m. 300. (Saját kiemelésem — *F. T.*)

¹³ A különbség csak abban áll, hogy az utóbbi kijelentésben egy univerzális kvantor található, amelynek azonban problémánkat illetően nincs jelentősége.

¹⁴ Földesi Tamás, i. m. 198–199. (Saját utólagos kiemelésem — *F. T.*)

foglalja magában a megismerhetőséget, hanem csak azt, hogy erről a szféráról van valamilyen ismeretünk. Ebben az esetben azonban újat állít valaki, ha feltételezi, hogy a világ₂-ről nemcsak tudomásunk lehet, hanem az meg is ismerhető. Vagyis a világ₂ megismerhetősége szintetikus kijelentés, mert a predikátum többet mond, mint ami a szubjektum fogalmában benne rejlik.

Ugyanakkor őszintén el kell mondanom, hogy a világ₂ munkámban adott meghatározása — ha nem is vezet analitikus kijelentéshez — nem mentes más fogyatékoságtól, amelyre a szóbeli vitában mutattak rá.

Ilyen hiba az, hogy az „eljutás”, „információszerzés” problémánk szempontjából többértelmű terminus, amely ha nem szűkítjük le meghatározott vonatkozásban, félreértésekre adhat okot, sőt a maga differenciálatlanságában kifejezetten alkalmatlannak bizonyul funkciója ellátására. Ahhoz, hogy az itt jelentkező nehézséget megvilágítsuk, tegyünk fel egy egyszerű kérdést: „vajon a rossz végtelenről mint olyanról — beleértve annak elérhetetlen mozzanatát is — van-e információnk?” Ha információn már azt is értjük, hogy ha valaminek a pusztá létezéséről tudomásunk van, akkor erre a kérdésre igenel kell válaszolnunk. Ebben az esetben azonban a következő logikai ellentmondás keletkezik: egyrészt azt állítjuk, hogy a rossz végtelennek van egy megismerhetetlen mozzanata, amely idő- és térbeli korlátok miatt az ember számára a maga konkrétságában hozzáférhetetlen; másrészt mivel a világ₂-t úgy határozzuk meg, hogy mindaz ide tartozik, amiről információval rendelkezünk, s ez a sajátosság a rossz végtelen is jellemzi, a világ₂ megismerhetőségének tételezésével a rossz végtelen megismerhetőségét is állítjuk. Vagy egyszerűbben kifejezve: a világ₂-re alkalmazott kritériumunk, az „eljutás”, az „információszerzés” túl tág fogalmak, mert lehetővé teszik, hogy a rossz végtelen „en bloc” besorolható legyen a világ₂-be, amit éppen el szeretnénk volna kerülni.

Ez a nehézség, az így keletkező logikai ellentmondás azonban nem leküzdhetetlen. A probléma megoldásához pusztán az szükséges, hogy az „eljutás”, az „információszerzés” terminusainak az adott esetben olyan jelentést tulajdonítsunk, amely többet igényel, mint a pusztá létezéséről szóló ismeretet. Ha tehát e két terminuson itt azt értjük, hogy ezek az adott szféráról szóló információkhoz való jutást jelentik, konkrét empirikus vagy teoretikus úton, akkor olyan kitérümhoz jutunk, amely már alkalmas arra, hogy segítségével a rossz végtelen megismerhetetlen mozzanatait kirekesszük.¹⁵

Hasonlóképpen járható útnak tartom azt a javaslatot is, amely Hársing László bírálatában szerepel, amely szerint célszerűnek látszik a világ₂-t a gyakorlattal definiálni, mégpedig a következő formában: „... mindazt a világ₂-be soroljuk, ami közvetlenül tárgya a történetien felfogott gyakorlatnak, vagy a gyakorlattal determinisztikus kapcsolatban áll.”¹⁶

Nem nehéz megállapítani, hogy a rossz végtelen inkriminált mozzanatai e meghatározás szerint is kívül esnek a világ₂-n, mivel azok semmiféle vonat-

¹⁵ Persze egy ilyen definícióval kapcsolatban is felvetődhet, hogy nem kapunk-e esetleg mégis analitikus kijelentést, mivel arról a területről állítjuk, hogy megismerhető, amelyről már ismeretet szerzünk (az információ maga is ismeret). Hogy azonban ez nem lenne kellőképpen megalapozott feltevés, azt az bizonyítja, hogy egy jelenségről szóló valamilyen felszíni ismeret még korántsem jelenti lényegi szintjének megismerhetőségét. Jellemző, hogy az agnoszticizmus harca a megismerhetőség híveivel csaknem kivétel nélkül olyan kérdések körül forog, amelyeknél van bizonyos ismeretünk az adott jelenszférről, de vitatott, hogy a lényege is megismerhető-e vagy sem.

¹⁶ Hársing László, i. m. 300.

kozásban sem tekinthetők a történetileg felfogott gyakorlat tárgyának. Ugyanakkor helytelen lenne azt feltételezni, hogy e definíció teljesen megismerésen kívüli elemeket tartalmaz (s így eleve fel sem vehető vele szemben az analicitás vádja), mert a korszerű gyakorlatfelfogás természetszerűen tartalmaz megismerési mozzanatokat is.¹⁷

A nem kellő pontosságú meghatározás vádja azonban nemcsak a világ₂-nél szereplő „eljutás” terminus sokértelműségével kapcsolatban vetődött fel, hanem egy másik összefüggésben is. A szóbeli viták során kifogásolták, hogy a világ₂ határait nem lehet pontosan körvonalazni, és hogy ez ismét egyik jele a fogalom bizonytalanságának.

Úgy gondolom, hogy ez az ellenvetés nem kellően megalapozott. Nem azért mintha nem lenne igaza annak a megállapításnak, amely szerint a világ₂ határai „előre meg nem határozhatók”, mivel nem tudjuk, hogy meddig létezik az emberiség és ezzel összefüggésben, mekkora lesz a világegyetemnek (világ₁-nek) az a szegmentuma, amelyet az ember történelmileg fejlődő gyakorlatára során „becserkészik”. Hanem azért, mert ez nem gyengéssége ennek a terminusnak, hanem ellenkezőleg érdeme. A világ₂ kategóriájának, ahhoz, hogy megalapozottan vonatkoztathassuk rá a megismerhetőség predikátumát, szükségszerűen *rugalmasnak* kell lennie. Nem merev határnak, amely azt jelentené, hogy *eddig és nem tovább*, mert ez óhatatlanul egy agnosztikus koncepcióhoz vezetne, hanem olyanak, amely egyszerre jelzi, hogy az emberi megismerés lehetőségei korlátlanul bővíthetők és ugyanakkor azt, hogy minden gazdagodás ellenére marad a világ végtelensége következtében olyan szféra, amelyet az emberiség, még ha örök életű lenne, sem tudna elérni. Vagyis analógiával élve, ebből a szempontból a világ₂ terminusnak a lenni anyagfogalomhoz kell hasonlítani, amelyről Lenin azt írta: elég tágnak kell lennie ahhoz, hogy minden újabb anyagra vonatkozó felfedezés „beférjen”, és elég szűknek ahhoz, hogy az idealizmus minden ágától elhatároljon.

S valóban a világ₂ is olyan terminus, amely elég tág ahhoz, hogy minden valóban megismerhető terület beférjen, és elég szűk ahhoz, hogy az agnoszticizmustól elhatároljuk magunkat, amelynek éppen az a jellegzetessége, hogy a világ₂-n belül is feltételezi különböző „agnosztikumok” fennállását.

S ha már az analógiáknál tartunk, hadd utaljak arra, hogy van a marxizmusnak nem egy „mozgó” tartalmú fogalma, amely nagyon jól funkcionál anélkül, hogy határai pontosan körvonalazhatók lennének. Ilyen pl. az objektum fogalma, amely egyre növekvő területet fog át, attól függően, hogy az emberi gyakorlat (beleértve a megismerést) mekkora szférát ölel át, anélkül, hogy meghatározható lenne: a világ mekkora szegmentuma válik az emberiség története során objektummá.

Egyébként a világ₂ terminus összehasonlítása az objektum fogalmával nemcsak azért hasznos, mert bizonyos analógiák figyelhetők meg közöttük, hanem egy másik szempontból is. Nevezetesen a világ₂ meghatározható az objektum és szubjektum relációjában is, mégpedig úgy, hogy a világ₂ nem más,

¹⁷ Ami Hársing László bírálatának többi részét illeti, arra azért nem térek ki részleteiben, mert egyetérték vele. Nemcsak azokkal a megjegyzésekkel, amelyek kedvezőek munkámra, hanem az elmarasztalókkal is. Hogy az utóbbiak közül néhányat felsoroljak: a mű fogyatékosága a filozófiatörténeti hagyaték viszonylagos mellőzése, a logikai aspektusok nem kellő kidolgozottsága, hiányzik a megismerhetőség problémájának beleágyazása a munka problémájába, a prognosztika és a futurologia eredményeinek felhasználása a jövő megismerhetőségével kapcsolatos problémák elemzésénél.

mint a világnak az a része, amely az emberiség története folyamán objektummá válik. (S noha ez egyoldalúnak tűnik, mert látszólag hiányzik belőle a szubjektum, valójában ez a jellemzés tartalmazza a szubjektumot is, amely a megismerés tárgyaként mint objektum jelenik meg.¹⁸

(c) Ezek után rátérünk a világ₂ terminussal kapcsolatban jelentkező szűkebben vett világnézeti problémákra. Ezek közül a legjelentősebb az a kérdés, hogy nem vezet-e a megismerhetőség elvének a világ₂-re való redukálása önkéntelenül is agnoszticizmushoz? Ezzel a problémával Gondi József foglalkozik bírálataiban és igenlő választ ad.

Vizsgáljuk meg, igaza van-e Gondi Józsefnek abban, hogy a világ terminus szűkebb értelmezésével (azaz a világ₂ bevezetésével) és annak kimondásával, hogy a megismerhetőség csak erre a szférára érvényes, „áttevedek az agnoszticizmus határán”? Ahhoz, hogy ezt eldönthessük, meg kell vizsgálnunk érveit és azok létjogosultságát. Argumentációjának tengelyében az áll, hogy a világ megismerhetőségének redukálása a világ₂-re egyet jelent annak elismerésével, hogy a világnak van olyan szférája, amely nemcsak időlegesen, átmenetileg, hanem abszolút értelemben megismerhetetlen. (Ez az a terület, amellyel a világ₁, a végtelen univerzum gazdagabb a világ₂-nél.) Márpedig a világ bármely szegmentumáról állítani, hogy az abszolút értelemben megismerhetetlen: agnoszticizmus és összeegyeztethetetlen a világ megismerhetőségének elvével, amely lényegénél fogva a totalításra, a jelenségek összességére vonatkozik. A plaszticitás kedvéért röviden idézem Gondi József idevágó gondolatait: „Megítélésem szerint a megismerhetőségi elv legáltalánosabb értelemben csak azt tartalmazza, hogy a »természet nem . . . ésszerűtlen . . . az ész nem . . . természetellenes«, hogy egyetlen természeti és társadalmi jelenség sem eleve hozzáférhetetlen számunkra, és megismerőképességünknek sincsenek olyan korlátai, amelyek a társadalmi fejlődés továbbhaladása során ne lennének kiküszöbölhetőek. Tehát e tétel az egész világra, a világ minden jelenségére és az egész emberi megismerés egész lehetséges folyamatára, nem pedig egyes, bármilyen nagy véges szakaszaira vonatkozik. Ebben a legáltalánosabb vonatkozásban ez az elv semmiféle megismerhetetlenségi mozzanatot nem tartalmaz.”¹⁹

Gondi József szerint tehát a megismerhetőséget a világra, mint totalításra kell vonatkoztatni (vagyis a világ₁-re), s ennek alátámasztásául első érvként arra hivatkozik, hogy a megismerhetőségnek — logikai kifejezéssel — két szükséges és ugyanakkor elégséges feltétele van:

1. A természet ne legyen ésszerűtlen („megismerésellenes” vagy „megismerésidegen”),

2. Az ész ne legyen természetellenes.

Másként kifejezve a két feltétel azt jelenti, hogy a világ és az ember nem idegenek egymás számára: a világot az jellemzi, hogy „hagyja magát megismerni”, az embert pedig az, hogy rendelkezik a világ megismerésének képességével.

Első pillanatban úgy tűnik, hogy érvelése meggyőző, valóban úgy látszik, hogy a két feltétel alapján nem lehet különbséget tenni a jelenségek között,

¹⁸ A marxista filozófusok nem egyeznek meg teljesen abban, hogy mit kell pontosan objektumon érteni, de általában elfogadják azt, hogy az objektum nem azonos az univerzummal, hanem annak csak azzal a részével, amelyet az ember (a szubjektum) gyakorlata során „birtokba vesz”.

¹⁹ Gondi József, i. m. 819.

a világ₂-n belüliek éppúgy ide tartoznak, mint az azon kívül esők. A közelebbi elemzés azonban azt mutatja, hogy bármennyire is kézenfekvőnek tűnik is, ez a magyarázat mégsem kielégítő.

Mégpedig azért, mert úgy hiszem, hogy elfogadása esetén a megismerhetőség elve „csepfolyóssá válna”, vagyis olyan tétellé, amely bizonyos pontokon teljesen elveszti tartalmát. Ha ugyanis elismerjük, hogy a végtelennek van ún. „rossz” válfaja, amely lényegénél fogva tartalmaz olyan szférát, amelyet az emberi megismerés *a maga konkrétságában nem érhet el*, nem foghat át — hiszen többek között éppen azért „rossz” végtelen, mert bármeddig jussunk is el megismerésében, sohasem jutunk a „végére” —, akkor ebből az következik, hogy ennek a szférának van olyan része, amelynél *a megismerés lehetősége hiányzik*.

Nem azért, mintha ez a szféra „észellenes” lenne, vagy az ember, *ha hozzájuk férne*, nem lenne képes megismerésükre, hanem azért, mert a dolog lényegénél fogva az ember nem juthat hozzá, hogy ezt a lehetőséget realizálja. Az a lehetőség azonban, amely eleve realizálhatatlan — esetünkben a „rossz” végtelen következtében —, olyannyira absztrakt lehetőség, hogy valójában már *nem lehetőség*. Következésképpen nem lehet egyetérteni azzal, hogy a megismerhetőség tételezéséhez elegendő lenne az előbbieken felsorolt két feltétel: szükséges még egy harmadik, éspedig, hogy az adott szféra ne csak ne legyen „észellenes”, hanem *hozzáférhető is legyen az emberiség számára*.

Gondi József egyébként maga is érzi, hogy következtetése még további nyomatókat kíván, és ezért más érvet is felhoz a „rossz végtelen” egészében való megismerhetősége mellett. Hadd idézzük ismét röviden idevágó gondolatait: „Engelsnek az a megállapítása, hogy a végtelen megismerés csak végtelen aszimptotikus progresszusban valósulhat meg, nemcsak az intenzív végtelen megismerhetőségét, hanem a *„rossz végtelen” megismerhetőségét is jelenti*. Ugyanis a végtelen, ha sok véges végtelen sokfélesége is, a végtelen aszimptotikus progresszusban haladó megismerés útján ténylegesen is megismerhető. Természetesen soha nem befejezett módon, mert lényege éppen az, hogy ez is, az is végtelen, azaz befejezetlen és befejezhetetlen.”²⁰

Úgy gondolom, Gondi Józsefnek igaza van abban, hogy a végtelen bármely válfaja, és így a „rossz végtelen” sem esik *a maga egészében* kívül a megismerés szféráján: ha máson nem, akkor a végesen keresztül — a véges és végtelen dialektikája jegyében — a végtelen is megismerhető. Ha ezt tagadnánk, akkor a „rossz végtelent” misztifikálnánk, elfelejtenénk, hogy a végtelen véges elemekből tevődik össze.

Ugyanakkor azonban Gondi József figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy ami a „rossz” végtelenből megismerhető, az a véges részek csoportja, s ezek megismerhetősége mit sem változtat azon, hogy ami ebből a végtelenből igazán „rossz”, az ettől továbbra sem lesz megismerhető.

S hogy az aszimptotikus vonal példájánál maradjunk: az aszimptotikus vonalak a végtelenben „egybeesnek”, de ezt a „találkozást” a maga konkrétságában az ember sohasem figyelheti meg.

Ezért a „rossz végtelent” nemcsak az jellemzi, hogy bizonyos vonatkozásban megismerhető, hanem az ellenkezője is, az hogy nem megismerhető.

Úgy gondolom, hogy ez az interpretáció felel meg legjobban annak az engelsi gondolatnak, amely szerint a „végtelen éppúgy megismerhető, mint

²⁰ Uo. 820. (Saját kiemelésem — F. T.)

megismerhetetlen''. Vagyis tudomásul kell vennünk, hogy Engels tudományos lelkiismeretességéhez híven mindkét vonást feltételezte, következésképpen, ha őt nem tartjuk agnosztikusnak, akkor azt sem szabad annak tekintenünk, aki az engelsi gondolat konzekvenciáit „*expressis verbis*” levonta.

(d) S itt térnék ki arra a világnézeti problémára, hogy nem okoz-e gondot a megismerhetőség elvének a világ₂-re vonatkoztatása abból a szempontból, hogy a dialektikus materializmus törvényei általában *egyetemes* jellegűek.

Ezzel kapcsolatban két dologra szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy az általam javasolt változtatást helytelen lenne úgy értelmezni, hogy a megismerhetőség elve nem vonatkozik többé az Univerzumra, a végtelen világra mint olyanra. Egy ilyen interpretáció ugyanis figyelmen kívül hagyná, hogy a végtelent korántsem tekintem az eddigi tudományos eredmények alapján a maga egészében megismerhetetlennek, következésképpen a megismerhetőség bizonyos, méghozzá igen lényeges vonatkozásokban kiterjed a végtelen Univerzumra is. (Gondoljunk arra, hogy a világ₂ fogalmába a végtelen bizonyos oldalai is beletartoznak.)

A másik, hogy az előbbiekből kitűnően a megismerhetőség törvénye bizonyos vonásaiban különbözik a dialektikus materializmus többi egyetemesnek tekintett törvényeitől. Míg ugyanis azoknál egy viszonylag megalapozott extrapoláció segítségével feltételezhetjük, hogy a világ₁-nek a világ₂-n kívül eső részén is érvényesek, mivel érvényesülésüknek nincs semmiféle megismerésbeli előfeltétele, addig a megismerhetőségi törvénytől nem állíthatjuk ugyanezt. Itt ugyanis a törvény éppen a megismerés lehetőségeiről szól, és ezért egy hasonló jellegű extrapoláció azért nem alkalmazható, mert ehhez hiányoznak a fent ismertetett megismerésbeli előfeltételek.

Vajon felborítja-e mindez a dialektikus materializmus törvényeinek értékrendjét? Úgy gondolom semmiképpen sem. A dialektika egyik jegye, hogy a valóság végtelen sokfélesége abban is kifejeződik, hogy a törvények érvényességi köre eltérhet egymástól. Márpedig a dialektikus materializmusnak *önmagára vonatkoztatva is dialektikusnak* kell lennie, s ez azt jelenti, hogy a törvények egyetemeségük tekintetében is különbözhetnek egymástól.

Visszatérve Gondi József érvelésére, úgy gondolom, nem vette eléggé figyelembe azt, hogy a marxista filozófia elveinek, habár nem egyforma mértékben, de *heurisztikus értékük is van*, s heurisztikus funkciójuk igen lényeges. Márpedig a megismerhetőség elve csak akkor tölthet be ilyen módszertani funkciót, akkor nyújthat reális világnézeti alapot a szaktudományok számára, ha — a lehetőségekhez képest — pontosan körvonalazzuk érvényességi körét, megjelöljük azokat a területeket, — ahol a tétel érvényes és alkalmazható.

S noha nem szeretek ismételni, egyetlen vonatkozásban hádd utaljak munkámnak arra a bekezdésére, ahol azzal foglakozom, hogy veszít-e valamit a tudomány azzal, hogy a világ₁ és a világ₂ közötti szférát, a végtelen „rossz” oldalát nem tartjuk megismerhetőnek. Erre a kérdésre egyértelműen nemmel feleltem: a tudomány számára abszolút nem jelent semmiféle veszteséget, ha megkérdőjelezzük egy olyan szféra megismerhetőségét, amelyről sohasem lesznek konkrét információink, amelynek talajáról nem fakadnak tudományos problémák. S nem tekinthető véletlennek az sem, hogy az agnoszticizmus sohasem érvel ennek a szférának a megismerhetetlenségével.

S ez a heurisztikus funkció magyarázza azt is, hogy munkámban miért foglalkozom azokkal az akadályokkal, amelyek a múlt, illetve a jövő bizonyos típusú megismerhetőségét korlátozzák, gondoljunk pl. a bármilyen távoli jövő jelen-

beli megismerésének korlátozott lehetőségeire (ahol csak egy predeterminisztikus koncepció feltételezheti, hogy ezek az akadályok a maguk egészében elháríthatók.)

A korlátok ismét nem egy agnosztikus koncepció irányába mutatnak, nem engedmények egy ilyen felfogással szemben, hanem ellenkezőleg azt a célt szolgálják, hogy a megismerhetőség elvét konkrétábbá, reálisabbá és ezzel együtt az eddiginél védhetőbbé tegyék. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy a múlt és jövő megismerhetőségbeli akadályainak felvázolása nem ahhoz a végkonklúzióhoz vezetett, hogy a világnak ezek az időbeli szférái lényegükben nem megismerhetők, hanem ellenkezőleg ahhoz, hogy a megismerhetőségük egyre nagyobb mértékben realizálható.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy egy olyan marxista megismerhetőségi koncepció, amely a megismerhetőséget arra a döntő szférára tételezi, ahol az valójában érvényes, jobb szolgálatot tesz a marxizmus ügyének, mint egy olyan, amely látszólag egyetemesebb, valójában azonban néhány ponton megkérdőjelezhető, és tudományosan csekélyebb heurisztikus értékkel rendelkezik.

Összefoglalva: mindezek alapján úgy gondolom, hogy a világ₂-re alapozott megismerhetőség-koncepció (figyelembe véve a világ₂ terminus kielégítőbb értelmezést) gyümölcsöző lehet és — ha helyesen értelmezzük — nem rejt magában agnosztikus tendenciákat. Ugyanakkor még egyszer alá szeretném húzni, hogy az itt jelentkező problematikának ez csak az egyik lehetséges marxista megoldása, és továbbra is el tudom képzelni, hogy egy „osztatlan” világ-terminussal „dolgozzunk”, és erre építsük a megismerhetőségi tételt: pl. úgy, hogy Engelsnek arra a gondolatára alapozzuk a probléma megoldását, amely szerint a végtelen (világ) éppoly megismerhető, mint amennyire megismerhetetlen. De elképzelhető egy olyan variáció is, amely nem indexszel látja el a „világ” terminusokat, hanem fogalmi körülírással kísérli meg jelezni, hogy a megismerhetőség tétele a végtelen világ mely szegmentumára érvényes elsődlegesen.²¹

2. A MEGISMERHETŐSÉG ÉS A TUDOMÁNYOS PROBLÉMÁK VISZONYA

(a) Térjünk rá Gondi József bírálatának második részére, amelyben munkámnak azzal a részével foglalkozik, ahol a „világ” terminusnak a „problémák összessége” kifejezéshez való viszonyát vizsgálom.²² Gondi Józsefnek számos kritikái észrevétele van ezzel a résszel kapcsolatban.

Fő kifogása: nem lehet egyetérteni azzal a könyvben kifejtett tétellel, hogy *a világnak csak az a része ismerhető meg, amelyre nézve a tudomány problémákat fogalmaz meg.* Döntő érve ezzel a feltételezéssel szemben az, hogy a probléma már olyasmit tartalmaz, aminek a megismerése megkezdődött, ha tehát ragaszkodunk ahhoz, hogy csak a problémák formájába öntött világ ismerhető meg,

²¹ Az indexelés ugyanis rendszerint annak a jele, hogy a filozófiai nyelv nem elég gazdag ahhoz, hogy két egymástól részben eltérő fogalmat különböző terminusokkal lásson el, noha az eltérő terminusok könnyebbé tennék a tartalmi különbségek megértését. Esetünkben is erről van szó, a magyar nyelvnek nincs olyan kifejezése, amellyel a világ₂ jelölhető lenne (sőt a szóbeli vitában az is felvetődött, hogy tulajdonképpen a precizitás kedvéért még a világ₃-ról is kellene beszélnünk, amellyel azt a szférát jelölnénk, amellyel a világ₁ gazdagabb, mint a világ₂).

²² Gondi József, i. m. 821—822.

akkor a megismerhető szférát indokolatlanul arra a szférára redukáljuk, amelyet *ténylegesen megismerünk*. Így azonban elkövetjük a Lenin által bírált csernovi hibát: a megismerhetetlent felcseréljük az ismeretlenül maradóval.²³

Úgy gondolom, hogy Gondi Józsefnek igaza van, ha kifogásolja a fenti tételt. Érvelésének egyetlen hibája, hogy könnyebben nem állítottam az általa kifogásolt nézetet, pontosabban nem úgy állítottam, ahogy ő értelmezi.

Ennek ellenőrzése érdekében idézzük fel először azt a részt a könyvből, amelyre bírálatánál hivatkozik: „A szaktudományokat sohasem tárgyak abszolút totalitása érdekli, amelynek megragadása elvileg lehetetlen, hanem az, hogy az általuk feltárt problémák, illetve jelenségek megismerhetők-e vagy sem, *továbbá az, hogy siker esetén kimerül-e ezzel a megismerés, vagy újabb megismerési szférák, új problémák adódnak*. Ezekre a kérdésekre a világra épülő megismerhetőségi törvény teljes mértékben megnyugtató választ ad, amennyiben egyrészt kijelenti, hogy a feltárt jelenségek megismerhetők, illetve a problémák megoldhatók, *másrészt azt is leszögezi, hogy a kutatás jövője is biztosítva van, mert a megismerés a világ₂ vonatkozásában sem merülhet ki.*”²⁴

Ha az idézetben az utólag aláhúzott részeket is figyelembe vesszük, akkor világosan látható, hogy Gondi József gondolataim értékelésénél azt a hibát követte el, hogy két összetett mondatnak csak az első felét vette figyelembe, és úgy tekintette, mintha ez lenne a teljes válaszom a feltett kérdésekre, noha a szövegben az aláhúzott részek éppoly jelentősek és szerves részét képezik a kérdésre adott feleletnek.

Az egész válaszból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy a megismerhetőség értelmezésénél természetesen feltételezem, hogy az adott korszakban ismeretlenül maradó szféra nem azonos a megismerhetetlennel, amit világosan jelez az arra való utalás, hogy siker esetén a megismerés nem merül ki. De ugyanerre lehet következtetni az első fejezetben található részekből, ahol több helyen világosan írok arról, hogy a megismerhető világ szférája sokkal nagyobb, mint az, amit *ténylegesen megismerünk*, így pl. utalok azokra a múlt és jelenbeli összefüggésekre, amelyek kívül maradnak a hétköznapi és tudományos megismerésen, de azért megismerhetők.²⁵

De eltérés van közöttünk abban is, hogy hogyan, milyen oldalról közelítjük meg az adott problémát. Gondi József azt a szemléletet, amely a szaktudományok igényéből kiindulva vizsgálja a megismerhetőség problémáját, kissé idegenkedve fogadja, amit az is jelez, hogy nincs egyetlen „jó szava” azzal kapcsolatban, hogy a munka ezt a problémakört tárgyalja. (Mindjárt le szeretném szögezni, hogy korántsem vádolom vitapartneremet azzal, hogy számára *általában* közömbös lenne, hogy a marxista filozófia a szaktudományok számára is

²³ E gondolat logikája: ha csak a megismerésre kerülő megismerhető, akkor ellentéte, amelyet nem ismerünk meg, azonosává válik a nem megismerhetővel.

²⁴ Földesi Tamás, i. m. 201–202. (Saját kiemelésem — *F. T.*)

²⁵ Megemlítendő, hogy ugyanez a probléma felvetődött a világ₂ terminussal kapcsolatos szóbeli vitákon is, mégpedig abban a formában, hogy a megismerhetőséget azért korlátozom a világ₂-re, mert a megismerhetőt azonosítom a megismertté válóval. (Ennek az érveknek a logikája: a világ₂-n kívül eső szféra nem válik megismertté, tehát nem is ismerhető meg.) Ezzel a feltételezéssel azért nem lehet egyetérteni, mert a valóságban a világ₂ túlnyomó része sem válik megismertté (legalábbis extenzív formában), következésképpen ezen az alapon a világ₂-t is mértéktelenül le kellene szűkítenünk. Vagyis a világ₂-n kívül eső szférának nem az a fő jellegetessége, hogy nem válik megismertté (mert ebben nem különbözik a világ₂ jelentős részétől), hanem az, hogy a megismerés lehetősége hiányzik a térbeli és időbeli korlátok miatt.

minél többet nyújtson, csak arra szerettem volna utalni, hogy az a kérdésfeltevés, amely a világ megismerhetőségének és a problémák megoldhatóságának viszonyát vizsgálja, nem nyeri meg különösebben tetszését.)

Ő ugyanis általános filozófiai szemszögből elemezve a kérdést csak azt emeli ki, ami a köznapi és a tudományos megismerés számára valóban közös, nevezetesen azt, hogy „a megismerhetőségnek (egyik szinten) sem kritériuma, hogy megismertté váljon”²⁶, de nem fordít figyelmet arra, ami *sajátos*, arra, ahogyan a megismerhetőség a szaktudományok számára általában testet ölt. Ez a sajátosság pedig éppen abban áll, „hogy a tudományokat a világ megismerhetősége elsősorban abban a formában érdekli, hogy megoldhatók-e azok a problémák, amelyek a kutatások során felmerülnek”.²⁷

Úgy gondolom, hogy ez a megközelítés, amely a filozófia egyik általános elvénél megpróbálja megkeresni azokat a transzmissziós szíjakat, amelyekeken keresztül az adott gondolat egy meghatározott területen érvényesül, azért gyümölcsöző, mert rendkívül megkönnyíti, hogy az adott szakág a filozófiai elvet magáénak érezze. (Esetünkben pedig nem csekélyebb területről van szó, mint a szaktudományokról általában.) Ezért e speciális módszerrel szemben nem helyénvaló az általános, azaz a sajátosságokat figyelembe nem vevő megállapításokra hivatkozni, mivel az előbbieket nem mondanak ellent az utóbbiaknak.

S ezen mit sem változtat az, hogy a klasszikusok így tették-e fel a kérdést, vagy sem. Az ugyanis, hogy „Engels és Lenin sem a problémák prizmáján áttört világra s kimondottan a kutatás tárgyává tett valóságra vonatkozóan állították a megismerhetőséget”, — ahogy Gondi József írja — csak arról tanúskodik, hogy ők általános filozófiai szemszögből vizsgálták a problémát.²⁸

²⁶ Gondi József, i. m. 821.

²⁷ Földesi Tamás, i. m. 128.

²⁸ Hogy mennyire idegen Gondi József számára a megismerhetőségnek a tudományos problémákon keresztül történő megközelítése, azt az is tanúsítja, hogy egyik utolsó érvként arra hivatkozik: a tudományban szerepet játszanak azok a felfedezések is, amelyekhez véletlenül jutott az emberiség. „Más volt a probléma, mást kerestek, és egészen mást fedeztek fel. Gondoljunk pl. a középkori alkímisták céljaira, problémáikra, és ennek során véletlenül tett felfedezéseikre.” (Gondi József, i. m. 822.) Úgy gondolom, a könyvben található szöveg alapján egyértelműen bizonyítható, hogy én korántsem állítom: minden ismeret csak a tudatosan felismert tudományos problémák megoldásán keresztül keletkezik. Hadd idézzem ismét a könyv idevágó, releváns részét: „... a világ tudományos megismerése szinte kizárólag a problémaalkotás és -megoldás útján valósul meg...” (Földesi Tamás, i. m. 128. Saját utólagos kiemelésem — *F. T.*) Az idézetből kiderül, hogy kivételeket jőmagam is elismerek (csak „a szinte kizárólag” kifejezést használom), valamint az is, hogy a problémaalkotást külön említem meg, ami lehetővé teszi az attól eltérő megoldást, az ún. mellékterméket. S hogy mindez nem utólagos öngazolás, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Gondi József által felhozott példa *már a könyvben is szerepel*, annak dokumentumaként, hogy még az *ál*-problémák jegyében is születhetnek értékes tudományos eredmények. — Csak röviden szeretnék kitérni arra, hogy Gondi József nem ért egyet azzal a megállapítással, amely szerint elvileg elképzelhető, hogy a világ megismerhetőségének alanya az emberen kívüli (a világról valamelyik más pontján élő) lény is lehet. Ellenérvének lényege: ilyen lények ugyan létezhetnek, de ezek maguk is emberek, mert természetátalakító, gondolkodó lények. (Gondi József, i. m. 820.) Úgy gondolom, hogy ebben az esetben nincs igazi nézeteltérés közöttünk, mert a vita kizárólag egy terminológiai kérdés körül forog: embernek nevezendők-e azok a lények, amelyek a világról különböző pontjain — esetleg — élnek? A szakirodalom általában a lehetséges eltérések jelzése érdekében — beleértve a történelmi fejlődés sajátosságait is — nem szokta őket az ember terminussal

(b) Végül néhány szót Ruzsa Imre tanulmányáról. Ruzsa Imre azt a feladatot tűzte maga elé, hogy bebizonyítsa: a modern szimbolikus logika eszközeivel lehetséges a megismerhetőségi tétel formalizálása és fáradozásait siker koronázta. Vagyis, egy olyan problémát old meg, amely nekem, aki összehasonlíthatatlanul kevesebbet értek a szimbolikus logikához, mint ő, nem sikerült. Az eredményt csak örömmel fogadhatom, úgy gondolom, hogy nem írtam a munkát hiába, ha ezzel alkalmat adtam egy jelentős logikus számára, hogy egy filozófiai probléma logikai vetületeivel behatóbban foglalkozzék.

Reflexióim végére értem. Szeretném remélni, hogy az itt kifejtett gondolatok nemcsak annyiban tarthatnak bizonyos érdeklődésre számot, amennyiben egy szerző reagálását tartalmazzák a művével kapcsolatban írásban és szóban megfogalmazott problémákra, hanem azért is, mert ezek — teljesen függetlenül attól, hogy milyen „apropó”-ból jelentkeztek — zömükben a világ megismerhetőségének lényeges és nem perifériális kérdései közé tartoznak (így pl. a tételben szereplő terminusok értelmezése, a tétel hatókörének pontosabb meghatározása), s ennyiben a fölöttük való, nemegyszer újabb vitára készítő meditálás előbbre viheti a marxista filozófia e fontos tételének ügyét.

illetni. Álláspontomban mindössze ez a gyakorlatban érvényesülő terminológia tükröződött, de kétséggel elismerem, hogy amennyiben ezeket a lényeket is embernek nevezzük, akkor természetesen igaz az a feltételezés, hogy — materialista alapon — nem létezhet az emberinél magasabbrendű megismerés (figyelembe véve az emberi megismerés további lehetséges fejlődését is). — Jelentkezik azonban ezzel kapcsolatban egy olyan kérdés is, amelyben már nemcsak terminológiai eltérés van közöttünk. Gondi József ugyanezzel a problémával egy más helyen is foglalkozik, méghozzá nem is lábjegyzetben. Nézete szerint az ember ugyan kipusztulhat a Földön, de szükségszerű, hogy hasonló lény — Gondi terminológiájával: ember — másutt létrejöjjön. Ez eddig rendjén levő, érvként azonban Engels egyik sokat idézett gondolatára hivatkozik: „Az anyag örökké, minden változásaiban ugyanaz marad, attribútumainak egyike sem lehet veszendőbe soha és . . . ezért ugyanazzal a vasszükségyszerűséggel, amellyel a Földön legnagyobb virágát, a gondolkodó szellemet . . . ki fogja irtani, máshol és más időben megint létre is kell hoznia azt.” (Marx és Engels Művei, 20, Budapest 1963. 340.) Azt hiszem, ez a gondolat egyike Engels legszebb — s ha szabad ezt a kifejezést egy filozófiai gondolatra alkalmazni — legköltőibb eszméinek. A feltevés szépsége azonban ebben az esetben korántsem párosul bizonyítottóságával. Sőt magam nagyon hajlamos vagyok arra, hogy az engelsi gondolatot pusztán metaforának tekintsem — semmi többnek. Hadd tegyem fel ezzel kapcsolatban kérdőjeleimet: „Honnan tudjuk, hogy a gondolkodó ember az anyag egyik attribútuma, vagyis szükségszerű velejárója?” „És milyen alapon állítható, hogy az anyag egyetlen attribútuma sem lehet veszendőbe?” E kérdések megválaszolatlansága miatt a belőlük levont konklúziót is kétellyel kell fogadnunk: nevezetesen azt, hogy a gondolkodó embernek vasszükségyszerűséggel máshol és más időben létre kell jönnie. — Hadd emeljem ki, hogy teljesen más kérdés, hogy az asztronómia jelenlegi fejlettségi fokán valóban feltételezik, hogy más égitesteken léteznek gondolkodó lények. De ez korántsem az engelsi hipotézis igazolása. Azért sem, mert ez *egyidejű* és nem egymás utáni létezés, és egyáltalán nem arra épül, hogy a gondolkodás az anyag attribútuma.